

**ПРАВО И ПСИХИАТРИЯ:
ОТНОСНО ПРОБЛЕМА ЗА ФОРМИТЕ НА
МЕДИКАЛИЗАЦИЯ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕТО**

Мартин Канушев

Резюме: Статията представлява опит за социологическа реконструкция на едно интердисциплинарно поле, в което по исторически специфичен начин са се свързвали юридическа нормативност и медицинска рационалност. Изходната точка е периодът 1800—1830 г., когато чрез поредица от изключителни криминални случаи, психиатрията навлиза в наказателното право. Тук е налице първата голяма форма на медикализация на престъплението, която на дискурсивно ниво се реализира чрез понятията за вменяемост и мономания. Но още в средата на XIX в. — и за това свидетелства преходът от екстремално престъпление към всекидневна престъпност — тази психиатрична форма започва да отстъпва на заден план. През втората половина на века — чрез теориите за наследствената причинност и за дегенериращия субект — възниква нова фаза в процеса на медикализация на престъплението. Темата за „опасния индивид“ дава възможност да се появи антропологията на криминалния човек и концепцията за социалната защита. В последните години на XIX и първите няколко на XX в. се установява нова система от връзки между психиатрия и наказателно право. Третата форма на медикализация на престъплението — възникнала през втората половина на XX в., но все още в процес на изграждане — е свързана с ускореното навлизане на генните технологии и ДНК базите данни в полицейско-съдебната практика. Днес понятията за индивидуален риск и колективна сигурност окончателно са трансформирали правните понятия за свобода и отговорност; те конституират функциите на съвременната медицинска рационалност в юридическата нормативност, чрез която се изгражда нова система за обществен ред.

Интервенцията на психиатрията в полето на наказателното право и закона започва в началото на XIX в. във връзка с една серия от криминални случаи, чийто образец е бил аналогичен и които са се разиграли в периода между 1800 и 1830 г. Нека да изброя само най-известните от тях.

Случаят на Метзингер: пенсиониран офицер, водещ усамотен живот, силно се привързва към детето на своята хазайка. Един ден, без каквото и да било мотив, при отсъствието на каквато и да е страст, подобна на гняв, ярост или мъст, той напада детето и го удря два пъти с чук, макар и не смъртоносно.

Случаят на Селестат: във Франция през крайно суровата зима на 1817 г., когато недостигът на храна достигнал критично ниво, една селска жена, използвайки предимството, че нейният съпруг е на работа и отсъства от дома, убива тяхната малка дъщеря, отрязва един от нейните крака и го сготвя.

Случаят на Ескирол: през 1827 г. в Париж една слугиня на име Анриет Корние настойчиво поисква от своите съседы да пуснат дъщеря си за известно време с нея. Когато майката отива да вземе обратно своето дете, Анриет Корние току-що го е убила, отрязала е неговата глава и я е изхвърлила през прозореца.

Във Виена Катерина Циглер убива своето извънбрачно дете. По време на разпита тя твърди, че нейното действие е в резултат на неудържима сила. Оправдана е на основание на невменяемост и е освободена от наказателна отговорност. Но малко по-късно заявява, че би било по-добре, ако я задържат, защото може да извърши отново същото деяние. След десет месеца тя ражда друго дете, което убива незабавно, а пред съда заявява, че е забременявала единствено с цел да убие детето си. Циглер е осъдена на смърт и е екзекутирана.

В Шотландия мъж на име Джон Хоувсон влиза в чужда къща, където убива една стара жена, която почти не познава, тръгва си, без да открадне нищо и въобще не опитва да се скрие. След като е арестуван, той отрича факта на убийството, независимо от всички доказателства; но защитата аргументира тезата, че това е престъпление на луд човек, защото е извършено без материален мотив. Хоувсон е екзекутиран, а неговият коментар към един от служителите по време на екзекуцията, че се чувства сякаш го убива, ретроспективно е разглеждан като допълнително доказателство за невменяемост.

В Нова Англия Абрахам Прескот убива своята майка, с която винаги се е разбирал много добре. След това отива в дома си и с охота признава пред своя баща въпросното престъпление. По-късно обяснява, че по време на деянието бил завладян от внезапен и остър пристъп и че абсолютно нищо не може да си спомни. Разследването установява, че той вече е нападал своите родители през нощта; едно действие, за което в онзи период се предполага, че е резултат на сомнамбулизъм. Прескот е осъден на смърт, но съдът препоръчва смекчаване на наказанието. Въпреки това той е екзекутиран.

Психиатриите от началото на XIX в.: Метзингер, Хофбауер, Ескирол и Джорже, Уилям Елис и Андрю Комб в своите медицински анализи непрекъснато отправят към тези криминални случаи и към други подобни на тях.

Социологическият въпрос е: защо въпросните престъпления са могли да открият възможността за навлизането на психиатрията в областта на наказателното право? Най-напред, те представят една картина, много различна от това, което до този исторически момент е конституирило криминалната невменяемост в юриспруденцията. Защото до края на XVIII в. въпросът за невменяемостта се е повдигал в съгласие с наказателното право или във формата на *dementia*, или във формата на *furor*. И в двата случая, независи-

мо дали ставало дума за постоянно състояние или за преминаващо избухване, невменяемостта показва себе си чрез многобройни знаци, които са били достатъчно лесно разпознаваеми. И то до такава степен, че дори юристите са спорели дали изобщо е необходим лекар, за да я установи. Важният факт е, че криминалната психиатрия не се е развила от предефинирането на традиционния въпрос за *dementia* (нейната променяща се еволюция, нейният общ или частичен характер, нейните връзки с вродените недъзи), нито пък чрез родствен анализ на симптоматологията на *furor* (неговите ремисии, неговите повторения, неговия ритъм). Всички тези проблеми, около които по-рано се е водила дискусията между лекари и юристи, са били заменени от проблемите на престъпленията, които нито са предшествани, нито са придружавани, нито са последвани от каквито и да било видими и разпознаваеми симптоми на невменяемост. Във всеки един от тези случаи не съществува предхождаща болестна история, няма по-ранно смущение в мисленето или отклонение в поведението както при *dementia*; нито съществува някаква възбуда, налудни фантазии или видимо разстройство както при *furor*; в действителност, престъплението произлиза от едно психично състояние, което притежава нулева степен на невменяемост.

Втората обща черта е, че въпросните престъпления не са незначителни нарушения или елементарни простъпки срещу закона; всички те са убийства, които много често са придружени от необясними жестокости и неверовоятно хладнокървие. Още тогава те били определени и от лекарите, и от юристите като чудовищни престъпления; едновременно извънмерни, нечовешки и противоположни. И следователно, първата голяма форма на медицинализация на престъплението е конституирана чрез своеобразно историческо отстъпление от фундаменталната тенденция на предхождащата юриспруденция. Защото според нея колкото по-тежко било едно престъпление, обикновено толкова по-малко възможно било да се повдигне въпросът за невменяемостта. Точно обратното, при тази тенденция е налице значително пространство за покриване между невменяемост и незаконност по отношение на по-незначителните нарушения, които били третираны с мярката на интернирането. Но навлизането на медицината в областта на наказателното право не се е случило посредством болестно дефинираната зона на всекидневните разстройства, а чрез закрепване в психиатрията на големия криминален случай от насилствен и необикновен вид.

Третата обща черта на въпросните деяния е, че те са се случили в местна обстановка. Това са семейни престъпления, извършени в домашна среда, при които родители са убили своето потомство. Те носят в себе си заедно партньори от различни поколения; в тях винаги присъства двойката дете—възрастен или юноша—възрастен. За разлика от престъпленията срещу обществото и неговите правила, те са престъпления срещу природата,

срещу онези закони, които са възприемани като вписани директно в човешкото сърце и които свързват поколенията. В началото на XIX в. формата на престъпление, около която се появява въпросът за невменяемостта, най-подходящо може да се произведе от престъплението срещу природата. Индивидът, в когото невменяемостта и криминалността се срещат по такъв начин, като предизвикват психиатрите да повдигнат въпроса за тяхната взаимовръзка, не е бил човекът на обичайното всекидневно разстройство, движещ се по маргините на законността и нормалността, а голямото и необикновено чудовище. Криминалната психиатрия първоначално легитимира себе си като една патология на чудовищата.

И накрая, всички тези престъпления са извършени без причина, което означава без мотив, следователно без основание за съществуване. В тях не може да бъде открит материален интерес, полза или облага, но те не са съпътствани и от традиционни емоции като афект, гняв или уплаха. А психиатрите обосновават своята интервенция чрез подчертаването, че не е съществувала взаимовръзка между двамата актьори, участващи в драмата, която би помогнала престъплението да бъде направено интелигентно. Тук мотивът, който изгражда вътрешноприсъщата за престъплението рационалност и заедно с това е точката на свързване на престъплението с наказанието, не е очевиден. Следователно, въпросът за рационалността на противозаконното деяние като поддаваща се на дешифриране кохерентна съвкупност от мотиви и като условие за възможност за определяне на наказанието остава без отговор. А как ли би постъпило едно наказателно правосъдие при положение, че пред себе си има престъпление без основание за съществуване, извършено от субект, който е надарен с разум? Как ли би функционирала съдебната институция при положение, че не може да реконструира мотива за престъплението, но не може категорично да се позове и на психиатричната преценка за невменяемост? Именно около подобен род криминални случаи наказателна власт и медицинско знание постепенно започват да се допълват и подпомагат. От една страна, престъплението без мотив е абсолютна бариера пред съдебната институция, тъй като, изправена пред него, тя не може да функционира ефикасно. Но от гледна точка на психиатрията, престъплението без основание е съдбоносен казус, защото то трябва да бъде анализирано, за да бъде разбрано. Ето най-често срещаната сцена, която се разиграва между наказателна власт и медицинско знание. От една страна, обвинението твърди пред съдебното заседание: ето, отново се оказваме изправени пред престъпление без мотив. За това ви моля: или намерете мотив за това деяние и моята наказателна власт веднага ще бъде упражнена, или, ако не намерите, това за мен ще означава, че въпросното престъпление е деяние на луд. Дайте ми доказателство за невменяемост, и няма да прилагам — така постановява законът — правото си на наказание. Това е въпро-

сът, който съдебният апарат поставя пред медицинското знание. А то отговаря: виждате ли, колко необходимо е моето знание, след като е способно да усети опасността дори там, където никакъв разум не може да я открие. Покажете ми всички престъпления, които познавате, и аз ще мога да ви посоча, че сред много от тях има такива, в които липсва разум. Това означава също, че съм способна да ви разкрия един неотменим факт: в дъното на всяка лудост има знак за виртуално престъпление, и следователно има доказателство за собствената ми власт.

И така, във времето, когато психиатрия е установена, голямото и чудовищно убийство, без причина, без подготовка, внезапният пристъп на противоестественото в естественото, в природното, е било извънредната и парадоксална форма, поета от престъпната невменяемост или патологична престъпност. Парадоксална, тъй като това е опит за улавяне на един тип психично разстройство, което представя себе си единствено в момента и под маската на престъплението; едно разстройство, което няма друг симптом освен престъплението само по себе си и което би могло да изчезне веднага щом престъплението е извършено. И обратно, на противоположния полюс, то има за последица идентифицирането на престъпленията, чиято причина, чийто автор, чийто „правно отговорен агент“ е онази част от субекта, която е отвъд или над неговата юридическа отговорност; т.е. невменяемостта, която се крие в него и която той не може да контролира. Психиатрията на XIX в. изобретила една напълно измислена същност; едно престъпление, което изцяло е невменяемост; едно престъпление, което не представлява нищо друго, освен невменяемост; една невменяемост, която не е нищо друго освен престъпление. В продължение на повече от половин век тази същност е наричана „мономания за убийство“: психиатрите от този период оправдавали своето право за намеса в наказателната област не като търсели хилядите дребни и видими знаци на лудостта, която може да съпровожда и най-обичайните престъпления, а като настоявали, че съществуват видове невменяемост, които се проявяват само в чудовищни престъпления и по никакъв друг начин. Защо? Защото в началото на XIX в. психиатрията се превръща в автономна дисциплина и придобива престиж поради факта, че е била способна да се развие вътре в рамките на медицинската наука, представяща се като противодействие на опасностите, присъщи на обществото. А психиатрите си давали сметка, че третират една „социална опасност“, защото невменяемостта според тях е свързана с жизнените условия и защото тя е възприемана като източник на опасност за човека. Психиатрията на XIX в. е била медицинска наука колкото за социеталното тяло, толкова и за индивидуалната душа.

Следователно, било е от изключително значение за психиатрията да докаже реалността на манията за убийство (или на патологичната престъп-

ност), защото, ако съществува, тя неоспоримо показва: Първо, че в някои свои чисти, крайни, интензивни прояви, невменяемостта е изцяло престъпление, нищо друго, освен престъпление — или най-малкото, на най-далечните граници на невменяемостта винаги има престъпление. Второ, че невменяемостта в поредица от случаи може да създава не точно и не пряко поведенчески разстройства, а единствено абсолютното престъпление; престъплението, което трансгресира или нарушава всички закони на природата и на обществото. Трето, въпреки че невменяемостта може да бъде изключително интензивна, тя остава — поне по принцип и през цялото време — невидима, докато внезапно не експлодира; и поради тази причина никой не може да я предскаже, освен ако не разполага със значителен клиничен опит и тренирано медицинско око. Накрая, манията за убийство е опасността на невменяемостта в своята най-крайна и най-вредна форма: един максимум от последствия, един минимум от предупреждения, тъй като притежава едновременно най-въздействащите и най-слабите симптоми. И защото тя показва себе си единствено в и чрез престъплението, психиатрите трябва да имат законното право да знаят как да определят нейните предварителни знаци и нейните предразполагащи условия. И, разбира се, ще могат да я прогнозират. По този начин манията за убийство прави необходима интервенцията на медицинското око, което трябва да взема предвид не само очевидните прояви на лудостта, но също така и едва доловимите следи, появяващи се случайно, където те най-малко са очаквани, и да предскаже най-лошите експлозии. Подобен интерес на психиатрията към престъпленията без причина не посочва стремеж от нейна страна да поеме грижата за престъпността, а по-скоро желание да оправдае собствените си социални функции: контролът върху опасностите, скрити в човешкото поведение. В началото на XIX в. психиатрията е водила борба за установяване на нейното право да наложи върху душевната болест един терапевтичен затвор. Тя е трябвало да покаже, че лудостта, чрез нейната природа, и дори чрез нейните най-дискретни прояви, често е спохождана от абсолютната опасност: смъртта. Функционирането на модерната психиатрия е свързано с това родство между лудост и смърт, което никога не е било научно доказано, но символично е представено във фигурата на мономанията за убийство.

В този контекст става разбираемо защо именно немотивираните убийства поставят най-трудните проблеми пред съдиите. Преди въпросния период, за да се наложи наказание за едно престъпление трябвало единствено да бъде открит авторът на престъплението, като е било напълно достатъчно, за него да няма оправдание и той да не е бил в състояние на *furor* или *dementia*. Но как може да бъде наказан някой, чиито причини за извършването на престъплението не се знаят; но който признава неоспоримостта на фактите и се съгласява, че изцяло е осъзнавал какво прави? Как е възможно

у един човек, който до този момент не е дал никакъв знак или симптом за лудост да се появи престъпно деяние, което е едновременно умишлено, съзнателно и обмислено — следователно е налице всичко необходимо за осъждане в съответствие с изискванията на закона — и въпреки това няма основание, чрез което да се определи какво би трябвало да бъде наказано у виновния субект. Сега, когато причината за престъплението се е превърнала в причината за наказанието, как някой би могъл да бъде наказан, при положение, че престъплението е без причина? За да функционира съдебната институция, вече не са достатъчни само реалността на престъплението и индивидът, който е обвинен; мотивът също трябва да бъде установен, защото той е основната връзка между деянието и неговия извършител. Оттук и необходимостта от определен тип знание, което може да характеризира рационалността на дадено престъпление и да раздели разумното от неразумното деяние. Лекарите, които до края на XVIII в. било нормално да бъдат викани единствено, за да удостоверят случаи на *dementia* или на *furor*, от този момент започват да бъдат призовавани като „специалисти по мотивация“; те трябва да оценяват не само разумността на субекта, това дали той е вменяем или не, а също и рационалността на престъплението; и следователно психологически да конструират една система от отношения, които да свързва деянието с характера, интересите, предразположенията, наклонностите на индивида. От средата на XIX в. голямата задача на съдебния психиатър се състои в цялостното интегриране на престъплението в глобалното поведение на субекта. Колкото по-детерминирано и по-обосновано от психологическа гледна точка е това интегриране, толкова по-недвусмислено наказуем ще бъде обвиняемият според формалните принципи на юридическата логика. Обратно, колкото по-малко очевидно е въпросното интегриране, толкова повече ще изглежда за съдиите, че престъплението е изригнало в субекта като един внезапен и неудържим механизъм и толкова по-малко наказуем ще бъде той. В подобен случай правосъдието ще се съгласи, че не може да даде ход на делото, тъй като субектът е невменяем и ще определи той да бъде затворен в психиатрична болница, за да бъде принудително лекуван.

Няколко социологически заключения могат да бъдат направени. Първо, интервенцията на психиатричната медицина в наказателното право, започнала през XIX в., не е в резултат, нито е фаза от развитието на традиционната юридическа теория за неотговорността на онези субекти, които страдат от *dementia* или *furor*. Второ, чудовищното престъпление, двойко като притивоприродно и ирационално, е точка на пресичане на медицинската демонстрация, че невменяемостта в основата си е винаги опасна, и неспособността на съдебната институция да определи наказание за едно престъпление, без да е в състояние да определи мотивите за неговото извършване. Трето, по този начин темата за опасния човек е вписана както в институция-

та на психиатрията, така и в институцията на правосъдието. През втората половина на XIX в. наказателната практика и теория ще имат тенденция да направят от опасния индивид най-важната цел на своята интервенция. Психиатрията от този период също ще се стреми да търси патологичната стигма, която би могла необратимо да го бележи: морална невменяемост, инстинктивна невменяемост или дегенерация. Темата за опасния индивид ще даде възможност да възникне, от една страна, антропологията на криминалния човек, подобно на италианската школа, а от друга страна — теорията за социалната защита, развита от белгийската школа. И накрая, налице е една значителна трансформация в класическото понятие за наказателна отговорност. До този момент било необходимо, за да бъде вменено на някой, че е извършил престъпление, той да е бил свободен в действието си, в пълно и ясно съзнание, непоразен от *dementia*, незасегнат от криза на *furor*. Сега отговорността повече няма да бъде ограничавана до тази форма на съзнание, а до интелигибелността, която се конституира чрез референцията на деянието към поведението, към характера, към личността на въпросния субект. И следователно, колкото по-психологически детерминирано е едно престъпление, толкова повече неговият автор ще бъде разглеждан като юридически отговорен. Напротив, ако деянието е повече или по-малко безпричинно, толкова по-голяма ще бъде вероятността нарушителят на закона да бъде оправдан. В подобен случай е налице фундаментален парадокс: юридическата свобода на един субект бива доказвана от факта, че неговият акт е разглеждан като необходим, като детерминиран; липсата на наказателна отговорност бива доказвана от факта, че деянието му е сметнато за ненеобходимо, за случайно. С този несъстоятелен парадокс на мономанията за убийство и на чудовищното престъпление психиатрията и правосъдието навлизат в една фаза на несигурност, от която все още ни предстои да излезем; постоянната игра между наказателна отговорност и психологически детерминизъм се превръща в кръстопът на юридическото и медицинското мислене през XX в.

* * *

Един друг исторически момент и една различна система от връзки между психиатрията и наказателното право правят възможна една нова форма на медиализация на престъплението: последните години на XIX в. и първите няколко на XX в., периодът от първия конгрес по *криминална антропология*, проведен през 1885 г. в Рим, до публикуването на книгата *Социална защита* на Принс, излязла от печат през 1910 г. Ключовата точка на пречупване на изходната тенденция, която бележи радикален поврат в юридико-медицинското мислене, може да бъде открита дори по-рано: в крими-

нологичното изследване на Чезаре Ломброзо от 1876 г. *Престъпникът. Криминална типология*.

Кои са най-важните трансформации в полето на психиатрията до този момент? Първо, понятието за мономания е изоставено, не без известни колебания и временни обрати, малко преди 1870 г. И то поради две основни причини: най-напред, защото негативната идея за частична невменяемост, поддържана само в една точка и пускана само в даден момент, постепенно е заместена от идеята, че душевната болест не е неизбежно засягане на мисълта или съзнанието. А тя може да обхваща емоциите, инстинктите, спонтанното поведение, при което да оставя непокътнати формите на мислене и съждение. За това свидетелства откриването на цяла една нова поредица от психиатрични понятия: морална невменяемост, инстинктивна невменяемост, отклонение на инстинктите, и накрая перверзия, чийто привилегирован пример от 1850 г. насам са отклоненията в сексуалното поведение. Но е налице и една друга причина за изоставянето на концепцията за мономанията: идеята за душевното заболяване, чиято еволюция е сложна и полиморфна и която може да показва някакъв специфичен симптом на една или друга фаза от нейното развитие, не само на нивото на индивида, но също така и на нивото на няколко поколения; накратко, идеята за дегенерирането.

Фактът, че тези еволюционни отклонения могат да бъдат психиатрично дефинирани, вече не изисква по необходимост да се прави разграничение между чудовищните убийства, които са описвани чрез бруталното насилие на невменяемостта, и всекидневната престъпност, която е постоянна, но също е неизбежно близка с патологичното. От тогава насам, независимо дали трябва да имаме работа с неразбираеми убийства или с незначителни нарушения, във всеки конкретен случай може да бъде заподозряно някакво сериозно смущение на инстинктите или фаза на един непрекъснат процес. И така в полето на психиатрията се появяват нови познавателни обекти, подобно на некрофилията около 1850 г., клептоманията около 1860 г., ексхибиционизма през 1879 г., а също и присъединяването от страна на съдебната психиатрия на поведения като хомосексуализма, садизма и педофилията. Сега вече ще съществува, поне като принцип, един психиатричен и криминологичен континуум, който позволява да бъдат формулирани въпроси чрез медицински термини на всяко ниво на наказателната скала. Психиатричният проблем повече не е ограничен до чудовищните престъпления; дори ако трябва да бъде получен един отрицателен отговор, той ще бъде поставен спрямо цялата област на нарушенията.

Оттук е налице поредица от важни следствия за юридическата теория за отговорността. В концепцията за мономанията подозрения за лудост, за болест, за патология възниквали, точно когато е нямало причина или основание за извършване на престъплението. И невменяемостта е била смятана

за причина на онова деяние, което изглеждало безсмислено и ирационално, а юридическата неотговорност се установявала именно от гледна точка на тази несъгласуваност. Но сега, след като винаги може да се заподозре някакво сериозно нарушение на инстинктите или фаза на непрекъснат процес, то вече ще може да се осигури каузален психиатричен анализ на всички видове поведения, без значение дали те са престъпни или не, и без значение каква е тяхната степен на криминалност. Следователно, психиатърът вече ще се намесва в наказателната процедура не само в изключителни случаи, не само по повод лудостта и невменяемостта, а винаги, дори на нивото на най-елементарните и всекидневни поведения, за да установи: съществува ли някаква аномалия и какво е тяхното отклонение. Така възниква безкрайният лабиринт, в който юридическият и психиатричният проблем за престъплението откриват себе си. Ако един престъпен акт е определен от причинна връзка, може ли да бъде смятан за свободен? Не имплицира ли той отговорност? И необходимо ли е, за да сме в състояние да осъдим някого, да не можем да реконструираме причинната интелигибелност на неговия акт?

Към този първи нов елемент трябва да бъде прибавен и един друг: продължаващият социален провал на наказателната система в световен мащаб. Лишаването от свобода, което реформаторите и филантропистите от XVIII в. предвиждали да бъде рационално управлявано, трябвало да служи като една истинска наказателна терапия. И да доведе до цялостното реформиране на затворниците. Но съвсем скоро станало пределно ясно, че затворът постига точно обратния резултат. Той се оказал училище за престъпност, а методите на полицейския и на юридическия апарат, без да осигуряват необходимата защита срещу престъплението, че укрепват престъпната среда с посредничеството на самия затвор. Изследвайки 9000 убийци, които годишно били официално регистрирани в Европа, без да се взема предвид Русия, Гарофало казва в предговора към първото издание на своята *Криминология* (1887 г.): „Кой е врагът, който опустошава тази земя? Това е един мистериозен враг, непознат до този момент в човешката история; неговото име е престъпникът“ (Garofalo 1995: 6). Възникването на новия феномен „престъпност“, която представлява постоянна заплаха за социалното тяло, поражда един колективен страх от престъплението; натрапчивата obsesия от тази опасност, която е неразделна част от самото общество, била вписана във всяко индивидуално съзнание. На свой ред това довежда до много силно социално и политическо искане за противодействие срещу престъпността, която в нейната тоталност вече трябвало да бъде осмислена в юридически и медицински термини. И то, въпреки че централното понятие на наказателната институция от средните векове до този исторически момент, т.е. юридическата отговорност, изглеждало напълно незадоволително за концептуализацията на новата медико-правна престъпност. Тази неадекватност

стана очевидна както на теоретично, така и на институционално ниво в конфликта между школата по криминална антропология и Международната асоциация по наказателно право около 90-те години на XIX в. В опита си да реформира традиционните принципи на наказателното законодателство италианската школа на криминалните антрополози призовава за отстраняване на законността: за цялостна и истинска „депенализация“ на престъплението чрез установяването на един апарат от напълно различен тип спрямо предвидения в наказателните кодекси.

За криминалните антрополози това означава цялостно изоставяне на традиционното юридическо понятие за отговорност и поставянето като фундаментален проблем не въпроса за степента на свобода на индивида, а за нивото на опасност, която той представлява за обществото. Нещо повече, това означава, че обвиняемият, когото правото и законът признават за неотговорен, точно защото е болен, невменяем; една жертва на неудържими импулси и нарушени инстинкти е най-сериозно и непосредствено опасна. И следователно, няма как задържаните за наблюдение и лечение в психиатрична болница субекти — без значение дали вече са извършили престъпление или са постъпили там, защото са заплаха за себе си и за околните — виртуално да не са носители на смъртните опасности.

Криминалните антрополози подчертават, че това, което се нарича „наказание“, не трябва да бъде наказание (без значение дали то е репресия или превенция), а по-скоро един цялостен и завършен механизъм за защита на обществото. Поради тази причина те твърдят, че релевантното разграничение не е между законно отговорните субекти, които могат да бъдат преценени за виновни, и законно неотговорните субекти, които трябва да бъдат освободени. Според тях релевантното разграничение би трябвало да е между абсолютно и несъмнено опасните индивиди и онези, които могат да престанат да бъдат опасни, след като изтърпят определено изправително третиране. Те заключават, че е необходимо да съществуват три основни типа социална реакция на престъплението или на опасността, каквато представлява престъпникът: категорично отстраняване (чрез смърт или чрез затваряне в специална институция), временно отстраняване (чрез третиране) и повече или по-малко относително и частично отстраняване (чрез стерилизация и кастрация). И следователно, целта на санкцията ще бъде не да накаже един юридически субект, който свободно е избрал да наруши закона; нейната роля ще бъде да редуцира максимално възможно — или чрез фактическа елиминация, или чрез постоянно изключване, или чрез различни временни ограничения, или чрез поредица от терапевтични мерки — риска от криминалност, представен във всеки индивид. На свой ред стратегическата задача на психиатъра е контролът върху опасностите, скрити в човешкото поведение; в своето научно разследване той трябва да установи индекса на опасност, който

е наличен във въпросния субект. Процес, който може да бъде наречен всеобхватна и все по-дълбока психиатризация на криминалната опасност.

Всеки изследовател може да открие сериите от промени, изисквани и налагани от антропологическата школа: от престъплението към престъпника; от противозаконния акт, който в действителност е бил извършен, към опасността, потенциално присъща на индивида; от модулираното наказание на виновното участие към абсолютната защита на другите субекти. Всички тези промени съдържат тотален отказ от универсума на наказателното право, който е фиксиран около противозаконното деяние, неговото вменияване във вина на юридическия субект, законовата отговорност на последния и едно съразмерно наказание чрез претеглянето на тежестта на престъплението спрямо неговата нормативна дефиниция. Но нито криминалността на индивида, нито индексът на неговата опасност, нито неговото потенциално или бъдещо поведение, нито защитата на обществото от тези възможни опасности, никои от тях не са, нито могат да бъдат юридически понятия в класическото значение на термина. Те обаче могат да бъдат направени да функционират по ефикасен начин в рамките на една техническа-знаниева система; една знаниева система, способна да характеризира престъпния субект сам по себе си и под неговите престъпления; знаниева система, която би могла да измери индекса на опасност, представен във въпросния индивид; знаниева система, която трябва да установи необходимата защита на обществото пред лицето на подобна опасност. Оттук и идеята, че е необходимо престъплението да бъде отговорност не толкова на съдиите и съдебните заседатели, колкото на експертите по криминология, психиатрия и психология. Тази идея логически следва от всички предложения на Школата на криминалната антропология и на нейния Втори конгрес, проведен в Париж през 1889 г. Енрико Фери я изразява директно. Ние, казва той, трябва да преобърнем старата поговорка: съдията е експертът на експертите; необходимо е експертът да стане съдията на съдиите. „Комисия от медицински експерти, чието мнение трябва да бъде взето предвид, не може да има никакви ограничения да изрази собствените си становища; тя би трябвало да взема едно истинско решение“ (Ferri 1993: 31).

Точката на пречупване е достигната. Криминологията, която се е развила от понятието за мономания, поддържайки спорни връзки с наказателното право, на свой ред формира тенденция, която ще изключи собственото ѝ историческо условие за възможност. А това би могло да доведе до ситуация, аналогична на първоначалната, която психиатрията до средата на XIX в. е конституирала, и следователно до възникването на една техническа-знаниева система изцяло несъвместима с наказателното право. Както по-рано понятието за мономания е използвано, за да покрие с лудост едно престъпление без очевидни и несъмнени причини, така сега понятието за дегенери-

ране прави възможно да се свържат обикновените и всекидневни престъпници с една опасност на патологичните измерения за обществото и накрая евентуално за човешкия род. Именно чрез термините за социална опасност, а също и чрез необходимата защита, която трябва да бъде осигурявана, цялото поле на нарушенията би могло да се удържа заедно. На правото е отредена незавидната роля да владее собствения си език.

Днес е обичайно да се каже, че фундаменталните предложения на криминалната антропология са били дисквалифицирани поради ред причини: защото те са свързани с една позитивистка форма на рационалност, която бързото развитие на науките през XX в. отрекло, едва ли не напълно; защото те произхождат от един исторически и социален еволюционизъм, който бил бързо и теоретично, и емпирично дискредитиран; защото те са намерили подкрепа в една невропсихиатрична теория за дегенерирането, която и неврологията, и психиатрията бързо са разградили; и защото те не са били способни да станат ефикасни вътре във формата на наказателното законодателство и вътре в съвременната съдебна практика. Периодът на криминалната антропология изглежда, че окончателно е изчезнал с края на XIX в. и една нова психосоциология на престъпността, много по-приемлива и за наказателното право, и за медицинската наука, е спечелила познавателната битка през XX в.

Но дали в действителност тази изключително важна теза е вярна? Дали през XX в. основните постулати на криминалната антропология не са били поне в минимална степен интегрирани в наказателното право и закон? В крайна сметка, не е ли настъпила една съществена промяна в самата юридическа рационалност, която би довела до цялостно утвърждаване на психологическия детерминизъм? В действителност, криминалната антропология не е изчезнала, а голяма част от нейните ключови тези, постепенно са обхванали наказателното мислене и практика. Но това не би могло да се случи единствено чрез ефикасността на истината на тази психологическа теория за престъплението или само чрез нейната познавателна сила по отношение на престъпността. Всъщност тук е станала значима промяна вътре в самото право във връзка с един теоретичен и фундаментален елемент, а именно понятието за отговорност. И то, защото през този период е налице съществена трансформация в полето на гражданското право, която е направила възможно да се интегрира в наказателното право най-важният постулат на криминологическата перспектива. Без това преформулиране, което първо се е случило в гражданското право, юристите не биха се обърнали към предложенията на криминалната антропология или най-малкото не биха притежавали ефикасен инструмент, за да ги интегрират в правната система.

Тази значима трансформация в гражданското право се отнася до кодифицирането на идеята за риск, която е довела до създаване на понятие за

невиновна отговорност, основано на няколко важни принципа. Първо, тази отговорност трябва да бъде установена не в съответствие със серия от извършени грешки, а по отношение на веригата от причини и ефекти. Отговорността по-скоро е от страната на причината, отколкото от страната на грешката и респективно на вината. Второ, тези причини са от два порядъка, които не са взаимно изключващи се: веригата на точните и индивидуалните факти, всеки от които е бил индуциран от предхождащ факт; и създаването на рискове, които са присъщи на всеки тип действие. Трето, тези допускани рискове трябва да бъдат редуцирани по най-систематичния и строг начин, който е възможен. Но със сигурност не може да бъде направено така, че те да не се появяват; никоя от характерните дейности на модерното общество не може да бъде реализирана без риск. Четвърто, тази невиновна отговорност е свързана с един действителен риск, който никога не може изцяло да бъде премахнат; докато компенсацията не е предвидена да я санкционира като вид наказание, а има за цел да поправи нейните последици и да се стреми към редуциране на нейните рискове. Чрез елиминирането на елемента на вина вътре в системата на отговорността, гражданските законодатели въвеждат в правото понятието за каузална вероятност и за риск, като извеждат на преден план идеята за една санкция, чиято функция е да защитава, да предпазва, да упражнява натиск върху неизбежните рискове.

Тази депенализация на гражданската отговорност конституира модел на наказателно право и закон, въз основа на фундаменталните предложения на криминалната антропология. Какво в такъв случай представлява един „роден престъпник“ или един дегенерирал субект, или една криминална личност, ако не някой, който съгласно определена каузална верига, която е трудно да реконструираме, носи в себе си особено висок индекс на престъпна вероятност и следователно е реален носител на криминален риск? Всеки може да определи гражданската отговорност, без да установява вина, а единствено ще трябва да оценява създадения риск, срещу който е необходимо да се изгради защита. По същия начин, всеки може да си представи един субект, отговорен пред закона, без да трябва да определя дали той е действал свободно и, респективно, дали е имало вина, а единствено е необходимо да свържи извършения престъпен акт с риска от криминалност, който в действителност конституира въпросната индивидуалност. Този субект е наказателно отговорен, тъй като чрез своето реално съществуване е създател на риск, дори и ако той да не е виновен, тъй като не е могъл свободно да избира чрез собствената си воля.

Основната идея на книгата *Социална защита* така, както е изложена от Принс в началото на XX в. е развита чрез пренасянето в наказателното правосъдие на формулировки, характерни за новото гражданско право. Историята на конгресите по криминална антропология и по наказателно пра-

во; хрониката на конфликтите между учените позитивисти и традиционните юристи; първоначалното бързо оставане на заден план на Италианската школа, а след това и намаляването на юридическата съпротива спрямо психологическия подход към престъпника; установяването на относителен консенсус около една криминология, която е достъпна за правото, и на една система от санкции, която взема предвид и криминологичното знание — всичко това действително показва, че точно в този исторически момент е било открито едно ново понятие с двоен режим на функциониране: юридически и медицински. Това е понятието за риск, което правото постепенно ще асимилира чрез идеята за невиновна отговорност и което антропологията, и психологията, и психиатрията ще могат последователно да усвоят чрез идеята за вина без свобода. Терминът, който отсега нататък става фундаментален, терминът за „опасно съществуване“ е въведен от Принс през септември 1905 г. на Международния конгрес по наказателно право. През XX в. юридическият, криминологичният и медицинският дебат за престъпника и престъпността вече няма да се разгръщат около проблема за свободата и отговорността; истинският проблем, който по цялото протежение на изминалия век е повдиган и дискутиран, е проблемът за опасния индивид.

* * *

Третата форма на медиализация на престъплението — възникнала през втората половина на XX в., но все още в процес на изграждане, и следователно незавършена — е свързана с възхода на новите биотехнологии, в частност с ускореното навлизане на генните технологии и ДНК-базите данни в съдебната практика*. Тук понятията за индивидуален риск и колективна сигурност окончателно са трансформирали правните понятия за свобода и отговорност; на дискурсивно ниво именно чрез тях се конституират властовите функции на тази нова форма на медицинска рационалност в полето на юридическата нормативност. Никак не е случайно, че съвременният научен дебат около „ефикасната“ употреба на ДНК базите данни в наказателната система е центриран преди всичко върху проблема за „човешките права“ (с фокус върху „необратимата стигматизация“ на регистрираните индивиди, особено на малолетните и непълнолетните лица), за тяхното нарушаване и протекция, за механизмите на тяхното гарантиране и за възможностите за злоупотреба с тях. Следователно, днес сме непосредствени свидетели на

* Тази част от настоящата публикация бе стимулирана от запознаването ми с проект „Към изграждане на общеевропейско научно-техническо пространство: Институционализация на етиката в научната политика“ (Договор № ОХН – 1403/2004, МОН, Фонд „Научни изследвания“) и от дискусиите с колеги, работещи по него.

поредното разширяване на компетенциите на медицинското знание в юридическата власт, чрез което се изгражда нова система за обществен ред, сигурност и защита.

Ето един пример, който е показателен за начина на функциониране на тази съвременна форма на медицинска рационалност в полето на юридическата нормативност. През февруари 2005 г. 13-годишна ученичка е арестувана във Великобритания, защото е ударила със снежна топка полицейска кола. След ареста тя е отведена в полицейското управление, където без собственото ѝ съгласие и това на нейните родители е взет образец от нейната ДНК (генна проба), който е регистриран в Националната полицейско-съдебна база данни. Въпреки факта, че спрямо въпросното момиче не е повдигнато официално обвинение за извършване на престъпление, и до ден днешен образецът от нейната ДНК е част от базата данни. Или друг аналогичен случай, свързан с тези индивиди, които никога не са били осъдени: по отношение на тях не са повдигани обвинения за извършване на престъпление или те са получили законна присъда „невинен“, издадена от наказателния съд. Подобен е случаят на 12-годишно момче, спрямо когото са снети всички обвинения в криминални деяния, но чиито пръстови отпечатъци и ДНК образец са съхранени в базата данни. Този случай специално е разгледан от Апелативния съд на Англия, а след това и от Камарата на лордовете, чието окончателно становище е, че е напълно законно образците от ДНК да бъдат запазвани в базата данни за неопределено време. „От полицейска гледна точка не всички хора признати за невинни са равни, макар и те да са равни от правна и законова гледна точка; това особено е валидно за онези, които вече са били обвинени, но не са били признати за виновни. Съдилищата много добре знаят, че сред онези индивиди, които са оправдани, има един значителен дял — многократно по-висок, отколкото сред цялото неосъждано население на страната — на такива, които в бъдеще ще извършат правонарушения.“ Това постановление е в подкрепа на полицейската гледна точка, че базата данни би трябвало да включва ДНК образците на „цялата постоянна криминална популация“, смятана приблизително за 3 милиона души (Williams 2004: 97).

Ето основните характеристики на полицейско-съдебната ДНК база данни на Англия и Уелс, най-голямата и с най-дълга история в съвременния свят, която към средата на 2005 г. е включвала генните образци на над 3 милиона души. В края на 2006 г. около 60 страни имат изградени (или са в процес на изграждане) национални ДНК или друг тип генетични бази данни, които са интегрирани в дейността на наказателната система.

- Според действащото в момента в Англия и Уелс законодателство, наказателноотговорната възраст е 10 години, докато в Шотландия е 8 години.

- Образец от ДНК проба се взема от всеки, който е арестуван във връзка с престъпление, за което може да получи наказание „лишаване от свобода“, включително и за част от значително по-леките простъпки и нарушения, дефинирани в Акта за обществения ред.

- Тази полицейско-съдебна практика е легализирана през 1994 г. в резултат от промените в законодателството на Англия и Уелс, регулиращо дейността на наказателното правосъдие. Преди този момент телесни проби са могли да бъдат вземани единствено от онези, които са заподозрени в извършване на „сериозни престъпления, подлежащи на арест“. Въпросната законодателна промяна е ключовата предпоставка за експанзията на ДНК базата данни.

- Образците от генните проби на регистрираните в полицейско-съдебната ДНК база данни се вземат без тяхното лично съгласие, а на лицата под 18 години — без съгласието на техните родители. Образците заедно с личните данни на регистрираните се съхраняват постоянно в базата данни.

- До май 2001 г. законодателството е предвиждало генните образци на онези, които са оневинени от наказателното правосъдие да бъдат заличавани от базата данни. След този момент оставането на ДНК профилите на заподозрени, невинни или неосъдени хора е легализирано. „По този начин около 80 000 образци присъстват незаконно в базата данни и един от тях е бил използван, за да осигури присъда за убийство“ (Williams 2004: 1).

- Към момента в ДНК базата данни се включват генни образци не само на осъдени, но също и на онези, които са задържани по подозрение за извършване на престъпление, дори и ако те впоследствие никога не са били официално обвинени или са оневинени чрез оправдателна присъда.

- В началото на 2006 г. в ДНК базата данни на Англия и Уелс присъстват образците на 750 000 юноши на възраст от 10 до 17 години, като само за периода 2004—2005 г. в нея са добавени 230 000 подобни случая.

- ДНК базата данни на Англия и Уелс съдържа генни образци на 24 000 юноши под 18 години, които никога не са били официално обвинени в извършване на престъпление, не са били осъждани със законна присъда или спрямо тях не са отправяни никакви предупредителни сигнали.

- В Англия и Уелс не съществува обществен дебат относно социалната ефикасност на Националната полицейско-съдебна ДНК база данни, за разлика от множеството публични разисквания за приложението на генните технологии в други области.

- В частност, отсъства каквато и да е обществена дискусия във връзка с регистрирането на деца и юноши в полицейско-съдебната ДНК база данни, въпреки наличието на огромно противоречие с фундаменталните принципи на Конвенцията на ООН за Правата на детето.

От всички тези характеристики ще анализирам само една юридическа

норма (наказателно отговорната възраст от 10 години), един социален факт („престъплението“ удряне със снежна топка на полицейска кола) и един конкретен случай (регистрирането в ДНК базата данни на 13-годишно момиче). Как е възможно едно 10-годишно дете да бъде разглеждано като юридически отговорен субект? Как може едно малозначително и всекидневно действие да бъде санкционирано като престъпление, което подлежи на арест? И защо в полицейско-съдебната ДНК база данни присъства образецът на 13-годишно момиче, което никога не е било официално обвинено?

Първо, наказателната отговорност предполага субект, който може да разбира свойството и значението на своите действия и съзнателно да ръководи постъпките си. И следователно, когато е нарушил закона, той трябва да е действал свободно, за да може неговото деяние да му се вмени във вина. Юридически отговорен е онзи субект, който по собствена воля е избрал да наруши закона и следователно да понесе наложеното му с присъда наказание. Второ, престъплението е общественонеопасно деяние, което е извършено виновно и е обявено от действащия закон за наказуемо. Общественеопасно е онова деяние, което застрашава или уврежда личността, правата на гражданите, собствеността, установения правов ред и интересите, защитени от правото. Деянието е извършено умишлено, когато деецът е съзнавал общественонеопасния му характер, предвиждал е неговите общественонеопасни последици и е искал или допускал настъпването на тези последици. И трето, наказанието е съответно на престъплението. Съдът определя наказанието в пределите, предвидени от закона за извършеното престъпление, като взема предвид: степента на обществената опасност на деянието и дееца, подбудите за извършване на деянието и другите смекчаващи и отегчаващи вината обстоятелства.

Но в този конкретен случай от началото на 2005 г. — „удрянето със снежна топка на полицейска кола от 13-годишно момиче“ — нито може да бъде повдигнато съдебно обвинение за извършване на престъпление, нито може да бъдат установени умисъл и вина, и следователно не може да бъде формулирана юридическа отговорност и да бъде наложено законно наказание. Защо тогава при тези обстоятелства въпросното момиче е арестувано, а нейният генен образец и до днес се съхранява в полицейско-съдебната ДНК база данни? Защото тук очевидно не става дума за наказателна отговорност, нито за реална социална опасност, а за потенциален риск, за един възможен рисков субект, който трябва да бъде вписан под формата на индивидуален случай в регистъра на „общата криминална популация“. А тази криминална или квазикриминална популация днес не може да бъде юридически конструирана и полицейски контролирана, без постоянната намеса на медицинската рационалност, каквато представляват генните технологии и ДНК базите данни. В действителност, става дума за една нова социална пред-

пазна мярка, за една нова юридико-медицинска система за сигурност и защита на обществото, насочена срещу неговите рискови субекти. В крайна сметка, става дума за една нова форма на медикализация на престъплението, която вече не се организира около понятието за отговорност, нито единствено около понятието за социална опасност, а преди всичко около понятието за индивидуален риск. Съществуват ли индивиди, които са потенциални носители на риск? Чрез какви знаци те категорично могат да бъдат разпознати? Как би могло най-ефикасно да се противодейства на тяхното присъствие в обществото? Но това съвсем не означава, че през последните три века основната тенденция на наказателното право е да се развива от една етика на свободата към една наука за психическия детерминизъм. Обратно, наказателното право увеличава, организира и кодифицира подозрението и локализирането на опасните индивиди, от необикновената и чудовищна фигура на мономаниака до обикновената всекидневна фигура на „родения престъпник“, на дегенерата, на перверзния, на неадаптирания и на недоразвития. През втората половина на XX в. фигурата на рисковия субект, едновременно смес от девиантно поведение и бъдещо престъпление, която стои на прага на наказателната отговорност е в центъра на юридико-медицинския дискурс.

Литература

- Бекария, Ч. 1993. *За престъпленията и наказанията*. Варна: ТедИна.
- Дуоркин, Р. 2003. *Да се отнасяме към правата сериозно*. София: Критика и хуманизъм.
- Дюркейм, Е. 1999. *Самоубийството*. София: Женифер — Хикс.
- Кангилем, Ж. 1994. *Нормално и патологично*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Ломброзо, Ч. 1999. *Престъпникът. Криминална типология*. София: Екстрем.
- Фуко, М. 1993. *История на сексуалността. Волята за знание*. Плевен: Евразия Абагар.
- Фуко, М. 2000. „Аномалните“. *Цикъл лекции в Колеж дьо Франс, 1974—1975*. София: ЛИК.
- Фуко, М. 2003. „Трябва да защитаваме обществото“. *Цикъл лекции в Колеж дьо Франс, 1975—1976*. София: ЛИК.
- Фуко, М. 2006. *Душевна болест и психология*. София: Критика и хуманизъм.
- Donnelly, J. 2002. *Universal Human Rights in Theory and Practice*. Ithaca: Cornell University Press.
- Ferri, E. 1993. *Criminal Sociology*. Oxford: Oxford University Press.
- Foucault, M. 1980. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972—1977*. New York: Pantheon.
- Foucault, M. 2004. *Security, Territory, Population: Lectures at the College de France, 1977—1978*. London: Picador.
- Garofalo, R. 1995. *Criminology*. Oxford: Oxford University Press.
- Kunse, H., P. Singer (eds.). 1999. *Bioethics. An Anthology*. Oxford: Blackwell.
- Prinz, M. 1991. *Social Defence*. London: Blackwell.
- Sceff, T. (ed.). 1976. *Mental Illness and Social Process*. New York: Harper & Row.
- Williams, R., P. Johnson & P. Martin. 2004. *Genetic Information and Crime Investigation*. London: Welcome Trust.

Биографична справка: Мартин Канушев е научен сътрудник в секция „Социология на отклоняващото се поведение“ на Института по социология. Завършил е Философския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, специалност Социология през 1991 г. Доктор по социология от 1999 г. с дисертация в областта на социология на правото. През 2007 г. е защитил хабилитационен труд на тема „Социалното конструиране на девиантния субект“. В момента чете лекции по Социология на наказателните институции в ПУ „Паисий Хилендарски“. Специализирал е в Дом на науките за човека и обществото, София—Париж; Холандски институт за академични изследвания в социалните и хуманитарните науки, Васенаар; Център за академични изследвания, София. Член на редакционната колегия на списание *Критика и Хуманизъм*. *Избрани публикации:* „Престъплението без мотив“ и механиката на наказателното правосъдие (Към социология на социалните отклонения). *Социологически проблеми* 1—2/2002; Психиатрична експертиза и девиантно поведение: към археологията на съдебно-медицинската власт. *Критика и хуманизъм* 1/2004; „Модерният затвор — условия за възможност и принципи на съществуване“. В: *Социология на отклоняващото се поведение*. София: Просвета, 2005; Метод и рационалност или за изследователските възможности на етнометодологията. *Социологически проблеми* 1—2/2005; Биополитика и човешки права: към генеалогията на проблема за евтаназията, *Социологически проблеми* 1—2/2006; „Социално междувремие и политическа рационалност: към социология на управляемостта“. В: *Светове в социологията*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2006.

Адрес за кореспонденция:

Институт по социология, БАН, София 1000, ул. Московска 13А.

Email: mkanoushev@aster.net

Статията е приета за печат на 20.III.2007 г.